

УДК [329.73ОУН-УПА:159.972(=161.2)(477.4):316.485.26(47+57)]"194/195"
DOI: 10.33402/nd.2023-11-68-80

Олеся ІСАЮК
доктор філософії
науковий співробітник
Центру досліджень визвольного руху
науковий співробітник
Національного музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6339-0438>
e-mail: isaiuk.o@gmail.com

«ТРЕБА ЛЮДЕЙ БУДИТИ НЕ ЗІ СНУ, А ЗІ СТРАХУ»: ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ РАДЯНСЬКОГО ТЕРОРУ У ЗВІТАХ ПОХІДНИХ ГРУП ОУН(Б) І РЕЙДОВИХ ГРУП УПА

Розглянуто маловідомий аспект діяльності похідних груп Організації українських націоналістів (революційної) влітку 1941 р., які одними з перших спостерігали, зокрема, морально-психологічний стан українців після понад 10 років перебування в атмосфері тотального терору, а також стали жертвами геноциду. Спостережено і зроблено спробу проаналізувати наслідки пережитого в поведінці та способі мислення наддніпрянських українців. У результаті описаних обставин у звітах похідних груп ОУН(б), а пізніше рейдових загонів УПА 1944–1945 рр. було збережено низку спостережень, у яких відобразилися симптоми колективного травматичного розладу, що був наслідком геноциду.

Розглянуто описи, замальовки та нотатки у складі звітів похідних груп ОУН(б) і рейдових загонів УПА, присвячені психологічному стану й настроям населення з погляду теорії комплексної травми за Джудіт Герман, та проаналізовано, які симптоми травми могли насправді спостерігати члени ОУН(б) і бійці УПА. На основі корпусу збережених звітів як «похідних груп», так і рейдових загонів УПА стверджено, що звітодавці однозначно спостерігали вияви цінностей виживання, симптоми «завмирання» або навпаки гарячкової діяльності, спрямованої на уникнення імовірної загрози. Окрему увагу приділено способі передачі цих спостережень, аналіз яких необхідний у разі ідентифікації спостережених симптомів. Встановлено, що особливо цінні у збережених джерелах спроби аналізу генези зафіксованих симптомів і спостереження кореляції між віком та досвідом різних суспільних груп й інтенсивністю виявів симптомів, які свідчать про наявність травматичного синдрому. Зазначено, що, попри дещо утилітарний вимір спостережень, спричинених потребою аналізу потенційної здатності до опору в рядах підпілля, вони відзначаються глибиною та різноманітністю.

Ключові слова: похідні групи, ОУН(б), рейди, УПА, комплексний посттравматичний розлад, Центр України.

Тема місця Центру та Сходу України в політичній практиці Організації українських націоналістів (бандерівців) (ОУН(б)) зазвичай зводиться до трьох основних

проблем: соборності в ідеологічних побудовах бандерівців; підготовки й діяльності похідних груп, як і впливу їхнього досвіду на зміни в ідеології і тактиці бандерівців; а в останні роки – діяльності бандерівського підпілля в Центрі України впродовж Другої світової війни, як і спроб максимально подовжити його існування у повоєнні роки. Останнє було важливим також з огляду на перспективу перенесення окремих осередків визвольного руху в центральні та східні регіони і, можливо, формування або альтернативної бази, або «сплячих» осередків, завданням яких було дотримати до проголошення незалежності України або до сподіваної війни Заходу проти СРСР.

Кожен зі цих сценаріїв – як реально втілених, так і планованих – передбачав прибуття груп членів ОУН(б) у центральні регіони, яке історично втілювалося у двох формах: уже згаданих похідних груп ОУН(б) улітку–восени 1941 р. та рейдах загонів УПА (Української повстанської армії) в 1944–1948 рр. у Центр України. Перше з цих явищ прийнято розглядати в контексті політичної стратегії ОУН(б), спрямованої на відновлення незалежної Української держави, а також еволюції її ідеології, яка остаточно вилилася у «демократичний поворот», до якого суттєво доклався досвід, отриманий її членством у Центрі України (Дашкевич, Кук, 2001; Шанковський, 1958). Рейди УПА Центром України передусім розглядають як пошуки альтернативної бази для повстанського руху, яка могла б у «сплячому» стані перетривати період цілеспрямованих системних репресій і, можливо, проіснувати до часу початку ймовірної війни між СРСР та Заходом або ж до проголошення незалежності України (Патриляк, 2012). Так тлумачили цілі рейдів і самі керівники УПА, про що яскраво свідчать спогади керівника однієї із рейдових груп Костянтина Гіммельрайха: «Війна може закінчитися скоро, але може ще потривати довго, бо ж треба сподіватися, що німці будуть боронити завзято свою землю. Якщо війна затягнеться, нам треба брати до уваги можливість революції в СРСР. Також нам треба вчислити можливість конфлікту між СРСР і альянтами. Бо ж СРСР, не зважаючи на міжнародні зобов'язання, розгромлює політичне життя окупованих ним країн Середньої Європи й багнетами заводять у них комуністичну тиранію. Тому ми повинні бути готові на ці можливості. Передусім в околиці Києва ми повинні мати сильний повстанський загін, силою бодай полку, який мав би вплив на настрої столиці, а в сприятливій ситуації зайняв столицю Київ» (Гіммельрайх, 1987, с. 219–220).

Обидва підходи цілком справедливі та логічні, але випускають з уваги один із важливих аспектів цілей похідних груп і рейдових загонів – той факт, що вагомою частиною тих завдань, які ставили перед собою «бандерівці» в обох випадках, було ознайомлення із настроями населення і вивчення їх. Як результат, у звітах похідних груп чимало місця займають описи морально-психологічного стану та настроїв місцевого населення.

Можна припустити, що бандерівські групи й повстанські загони були першими формаціями, які, крім декларованих цілей та одночасно з ними, ставили за мету саме вивчення ситуації через комунікування з місцевими українцями. Це було потрібно для розгортання підпільної мережі поза Галичиною й Волинню. Німців, зі зрозумілих причин, настрої і психоемоційний стан місцевого населення цікавили не надто, а ось для ОУН(б) вдала комунікація із населенням була одним із важливих чинників успіху або провалу майбутньої організаційної підпільної роботи.

І тут надзвичайно важливо, що бандерівці застали українське населення, яке пережило Голодомор і мало досвід життя в умовах терору та постійної небезпеки. Як наслідок, спостерігаючи й аналізуючи настрої і поведінку населення, вони аналізували

стан, відомий зараз як комплексний груповий травматичний розлад (Герман, 2015, с. 208–209) за Джудіт Герман (Judith Germann), а у звітах фіксували окремі його вияви.

Саме ці вияви в тому вигляді, у якому вони описані у звітах похідних груп і рейдових загонів, є основним об'єктом пропонованого дослідження, а основним завданням – аналіз і своєрідне «дешифрування» на основі формулювань, використаних підпільниками, симптомів колективної травми, які вони, найімовірніше, спостерігали. Відповідно мета – дослідити спосіб, у який члени похідних груп і рейдових загонів фіксували травматичні зміни у груповій та особистій поведінці населення України, та визначити, які саме симптоми комплексного травматичного розладу були зафіксовані.

Звіти похідних груп, які є основним джерелом дослідження, переважно опубліковані у спеціалізованих археографічних виданнях. Вони зосереджені в уже класичному виданні «Акт 30 червня. Українське державотворення» (Дашкевич, Кук, 2001). Звіти й нотатки з рейдів на Центр і Схід України містяться переважно в окремих томах «Нової серії» «Літопису УПА». Особливо щедрий у цьому т. 18 (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 419). Заради справедливості необхідно зазначити, що настрої населення, попри всю важливість цього показника для підпільної діяльності, не є основною темою звітів в обох випадках. Часто-густо це або обмежений сюжет, який справляє враження своєрідного додатку для оживлення розповіді й радше є особливістю стилю автора, або додаток до загального опису ситуації переважно у вступній частині. З описів очевидно, що їхні автори, найімовірніше, не аналізували більш детально суті та причин того, що спостерігали, обмежуючись констатацією у стилі «стероризовані більшовизмом» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 419). Зрештою, перед ними не стояло завдання такого аналізу і вони не мали потрібних для цього компетенцій. Хоча загалом такий діагноз правдивий, позаяк колективна травма була і є наслідком терористичної політики більшовицького режиму, але водночас він надто загальний, щоби сприймати його як діагноз.

Хоча час до часу у звітах трапляються описи епізодів зустрічей із населенням або реакцій населення на появу націоналістів чи повстанців. Вони – за належної деталізації – інколи дають більше інформації, аніж узагальнені описи, позаяк, із погляду теорії колективної травми, описи реакцій часто є симптоматичними, адже відбувалися у головні моменти: або звільнення з-під влади терористичного уряду у випадку похідних груп улітку 1941 р., або під час зустрічі з ними, за контакт із ким легко було отримати покарання від влади у випадку 1944–1945 рр.

Історіографію теми варто розділити на дві великі групи. Перша – дослідження похідних груп і рейдів УПА територією України поза західними областями. Чи не найбільшим та найгрунтовнішим дослідженням досі залишається праця Лева Шанковського «Похідні групи ОУН» (Шанковський, 1958). Ця тема здебільша фігурує в історіографії як частина ширших досліджень, до прикладу, монографія Івана Патриляка «Встань і борись... Слухай і вір...: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух. 1939–1960 рр.» (Патриляк, 2012) та дослідження Юрія Щура з історії визвольного руху на Запоріжжі «ОУН на території Запорізької області. 1940–1945. Документи і матеріали» (Щур, 2018). Також тема похідних груп і рейдових загонів закономірно з'являється у біографічних дослідженнях діячів ОУН(б), які мали до них відношення. Хронологічно останній приклад – дослідження Аліни Понипаляк про Василя Кука (Понипаляк, 2021).

Друга частина бібліографії – праці на тему колективної травми. Цей корпус формують дослідження Бруно Беттельгайма (Bruno Bettelheim) (Bettelheim, 1986),

Віктора Франкла (Viktor Frankl) (Frankl, 2007), Джудіт Герман (Герман, 2015), Дейва Гроссмана (Dave Grossman) (Grossman, 2011) й інших, які розглядають та аналізують формування і вияви колективної травми. Саме їхні праці стали методологічною базою для аналізу мимовільних свідчень.

Для детального означення територіальних меж дослідження і загального контексту варто більше предметно розглянути іпостасі, у яких націоналісти й повстанці з'явилися у Центрі України. Вперше вони появились у складі похідних груп, які вирушили слідом за німецькою армією із завданням формувати на місцях українські органи влади, військові загони, а окрема група мала проголосити в Києві відновлення незалежності України.

Загалом було три похідні групи. Перша – Північна – вирушила з Перемишля, повинна була рухатися за маршрутом Ковель–Луцьк–Рівне–Житомир–Київ. У кінцевому пункті учасники походу мали повторити те, що вдалося зробити у Львові – проголосити відновлення Української держави. Керував цією групою Микола Климишин. Після арешту його замінив у Житомирі Дмитро Мирон («Орлик»). Друга група – Центральна – вирушила на Схід під керівництвом Миколи Лемика. Маршрут починався аналогічно – в Перемишлі. Далі оунівці вирушили на Львів, а звідти попрямували до Києва через Тернопіль, Проскурів, Вінницю, Фастів. Опісля група мала через Полтаву добратися до Харкова. За початковим планом, після виконання основних завдань команда М. Лемика повинна була забезпечити кадри для української адміністрації Дону та Кубані. Найголовніше її завдання – участь у проголошенні Акта відновлення незалежності в Києві.

Стартовим пунктом третьої групи – Південної – був Сянок, що на Лемківщині. Загін під керівництвом Зиновія Матли мав іти через Дрогобич, Стрий, Проскурів, Вінницю, Дніпропетровськ у південні регіони України – в Одесу, на Донбас, у Крим. Цій групі належало організувати провід ОУН(б) для півдня і південного сходу.

«Друге пришестя» бандерівців за Збручем відбулося в 1944–1945 рр., коли керівництво підпілля відносно масово відправляло рейдові групи в Центр України. Заразом переслідувалося кілька цілей, тактичних і пропагандивних. Найперше йшлося про поширення інформації про визвольний рух серед населення і потенційно заснування нових осередків спротиву та вербування прихильників. Мав значення й моральний вплив на противника, тобто радянські спецслужби, які, очевидно, таке вторгнення на території, котрі вони вважали давно «зачищеними», сприймали як ляпас. Пізніше, у міру згасання активності УПА на Заході України, рейдів сильно поменшало, але в них з'явилася нова мета – спробувати знайти альтернативну базу, бажано якомога далі від рідного регіону.

Досягнення усіх цих цілей як похідних груп, так і рейдових загонів виявилось неможливим без урахування настроїв і політичних симпатій населення. Отже, спілкування й обсервації за цивільними були обов'язковим елементом діяльності похідних груп і рейдових загонів. Повстанці не могли знати про механізми та вияви колективної травми як наслідок перебування під тиском постійного терору, але одночасно не могли не зіткнутися з ними у процесі спілкування з українцями з-за Збруча.

Відповідно безпосередній предмет дослідження – сприйняття «підсоветських» українців, тобто мешканців регіонів, які перебували під контролем СРСР, особливо та частина обсервацій, у якій схоплено та зроблено спробу проаналізувати психологічні наслідки тоталітарного терору, зокрема геноциду.

Тут варто повторно зацентувати, що місцеве населення попередні 12 років прожило в атмосфері терору, який був основним методом управління сталінського СРСР, а тривале перебування в терорі й насиллі деформує як окрему особистість, так і спільноту в дуже специфічний спосіб, який американська дослідниця Дж. Герман називає комплексним посттравматичним розладом (Герман, 2015, с. 207–209).

Перш ніж перейти до детального аналізу рецепції у бандерівських звітах виявів цього синдрому, варто коротко проаналізувати його симптоми, оскільки одне із завдань авторки полягає у розгляді звітів похідних груп із погляду спостереження і зауважування ознак цього розладу.

Вихідним та спільним пунктом практично для всіх, хто досліджував психологічні наслідки тривалого перебування в умовах терору, є втрата відчуття контролю над ситуацією і її сенсу (Герман, 2015, с. 61). Саме це, а не жахіття події чи ситуації, саме собою запускає ланцюг відчуттів і механізмів, які призводять до травматичного розладу. Наступним етапом після відчуття втрати контролю над ситуацією є страх і відроза до себе як до людини, яка не змогла запобігти трагічним наслідкам, навіть якщо людина розуміє, що не було найменших шансів щось зробити.

На відміну від спостережень Д. Герман, роздуми Б. Беттельгайма та В. Франкла (Bettelheim, 1986; Frankl, 2007) стосуються передусім саме досвіду тоталітарного насильства й терору, адже постали на перетині фахової підготовки обох як психологів і їхнього досвіду в'язнів нацистських концтаборів. Отож, на думку Б. Беттельгайма, під час спроб пристосуватися до ситуації постійної загрози з боку практично всемогутнього представника тоталітарної держави особистість набуває інфантильних ознак, починає підсвідомо асоціювати себе з особою, яка створила або підтримує травматичну ситуацію, поступово поступаючись власною прерогативою рішень щодо себе та звужуючи горизонт планування (Bettelheim, 1986, р. 101–102). Цей механізм – пряий наслідок потреби пристосуватися до ситуації, коли від рішення представника режиму може залежати фізичне виживання і твоє, і твоїх рідних. Поступово обов'язкове вираховування передусім потенційної реакції представника влади стає нормою і, зрозуміло, звужує горизонт планування та акумулює пріоритети на особі наказодавця. Відповідно влада в особі своїх представників перетворюється на своєрідного «суворого, але справедливого батька». Так відбувається інфантилізація – втрата принципів, на думку Б. Беттельгайма, ознак зрілої дорослої особистості – принципова монополія на прийняття рішень щодо власної особи й об'єктивна здатність приймати рішення, ґрунтуючись на власній системі переконань (Bettelheim, 1986, р. 168–169).

Надалі стан комплексної травми виявляється у низці симптомів. Основними вже згадана Дж. Герман уважає інтрузію, констрикцію і гіперзбудження (Герман, 2015, с. 65–85). Перший із них передбачає, по суті, фактичну незмогу відновити нормальний плин життя, оскільки його постійно перебивають травматичні спогади. Інтрузія – підсвідому фіксацію на травматичному моменті, яка спонукає повсякчас вживати заходів, що мали б запобігти наступному травматичному моменту (Герман, 2015, с. 67–70). У випадку мешканців міжвоєнного СРСР це були, зокрема, тяга робити запаси та обережність у розмовах.

Констрикція – другий зі сформульованих Дж. Герман кардинальних симптомів травми, відомий як «вивчена безпорадність» (Герман, 2015; с. 77–85). Основна її ознака – емоційна відстороненість, по суті заціпеніння, збайдужіння. Цей стан виконує роль наркотика, позаяк через нестерпний моральний біль і відчуття безсилля

та нікчемності, який завдає травма, альтернативою є хіба божевілья. Інша можливість не менш похмура – зловживання алкоголем і наркотиками, девіантна поведінка, у якій жертва шукає полегшення й забуття пережитого жахіття. До симптомів констрикції належить і небажання пам'ятати чи згадувати травму, оскільки це неминуче закінчиться повторним проживанням всієї гами болю, страху й ненависті, яка супроводжує травматичний момент (Герман, 2015, с. 79–80). Наслідок цього – небажання говорити про події, що спричинили травму. Також закономірним наслідком постійної загрози був страх і дефіцит довіри, що виявляється, зокрема, у недовірливій поведінці та надмірній обережності.

Зрештою, констрикція виявляється через життєву і громадську пасивність, коли люди делегують власне життя комусь іншому, уникають будь-якого ризику й відповідальності. По суті, травма до нуля знижує здатність витримувати такі природні речі, як тягар відповідальності, побутові невдачі, розчарування у людях тощо.

Третій базовий симптом – гіперзбудження – ніщо інше, як загострена реакція на будь-який збудник, корінь якого криється у підсвідомій постійній тривозі, страху, що насильник повернеться. На практиці будь-що, що нагадує стресову ситуацію, може моментально запустити стрімку емоційну реакцію, спрямовану на захист.

Окрім того, травматичний стан характеризується щонайменше ще двома важливими симптомами – дисоціацією особистості (Герман, 2015, с. 94–101) і травматичним перенесенням (Герман, 2015, с. 232–234). Перший є відстороненням від себе, неусвідомленим ігноруванням власних потреб, емоційних і суто практичних. Окрім того, для дисоціації притаманне зневажливе ставлення до себе як до «іншого» та «поганого». Так психіка знаходить шлях висловити відчуття безсилля і недосконалості й разом не завдати собі ще більшої шкоди. Часто сприйняття себе «поганим» є способом пояснити причину насильства щодо себе.

Із травматичним перенесенням стикається переважно той, хто претендує на роль рятівника й визволителя. Здебільша цей симптом передбачає наділення такого претендента силами, що дають змогу безперешкодно здолати насильника, а також делегування йому задоволення усіх своїх потреб (Герман, 2015, с. 233). Певною мірою саме цей симптом відповідає за перенесення усього інфантилізаційного комплексу у сторону потенційного рятівника.

Проте радянське буття призводило до ретравматизації. Тут травму провокують постійна загроза насильства, чимало дріб'язкових правил без видимої логіки, зате з гарантованим покаранням за порушення, що призводить до встановлення контролю над усіма аспектами життя жертви та відокремлення її, охопно з ізоляцією, від світу.

За повторюваної травми до описаних симптомів додається ще такий важливий як дводумство – стан, коли жертва насилля одночасно перебуває у двох контекстах: пропонованому насильником і «своєму», нелегальному. Цей стан є наслідком та симптомом дисоціації особистості й дисоціації зі середовищем, проте найперше його призначення – уберігати психіку від невротизації, що наростає.

Предбачувано, що спостереження як учасників похідних груп, так і рейдів із погляду теорії травми були радше епізодичними й спорадичними та вихоплювали найочевидніші для невідготовленого спостерігача симптоми та деталі. Також варто зважати, що автори звітів, якщо й аналізували те, що бачили, то винятково у двох контекстах: психоемоційний стан українців як результат реалій радянського тоталітарного режиму та готовність до потенційної участі в підпільній боротьбі. Всі ці

обставини вже на старті настільки викривляли оптику спостереження, що немає змоги говорити про належну глибину проникнення в суть психологічних змін. Хоча навіть відфільтровані відповідно до потреби деталі містять чимало важливих для розуміння психоемоційного стану українців після 1930-х років подробиць, тож можна вважати, що бандерівці певною мірою «дивилися, але не бачили».

Тим, що передусім впадало у вічі спостерігачам, була саме матеріальна бідність, а відтак поширення цінностей виживання. Свідчення про це трапляються практично в кожному звіті. Так у звіті похідної групи зі с. Фасів на Київщині зауважено: «... страшно бідні й через цю біду сваряться за кожне поліно і за кожну курку» (Дашкевич, Кук, 2001, с. 221). Це стосувалося загалом Житомирщини та Київщини: «Вражіння загальне – це одна велика руїна. Загал населення зубожілий, не мають що їсти, брак зовсім хліба. Люди обдерті, босі, хати обірвані, опущені, почорнілі, тини поламані, церкви порозбирані або замінені у шпихліри... Люди виморені голодом, все недоживлене, хоровите, трудно знайти людину, щоб мала нормальний вигляд обличчя. Хіба що партієць» (Дашкевич, Кук, 2001, с. 223).

Варто зазначити, що підпільники добре знали, що саме реалії радянського життя були основною причиною психоемоційного стану населення центральних і східних регіонів України. Про це свідчить, зокрема, систематичне пов'язування хронічної матеріальної бідності, навіть злиднів, і морального та психоемоційного стану людності, прикладом чого є опис реалій сіл і малих містечок Центру України 1943 р.: «Червоні кати винищили все матеріальне добро, відвернули на другий план увагу політичних справ, відсуваючи на перший план боротьбу за хліб і буття. Большевицька дійсність зробила з селян скритих, все задумливих, недовірливих» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 429).

Подібну ситуацію невідомий підпільник зафіксував у Дніпропетровську восени 1943 р.: «Молодь в загальному на початку не проявляла заінтересування політичними справами, була байдужа до усього. Для неї питання дня був хліб і більш нічого. Зараз вона починає запитувати себе, чому це нема цього хліба, якого вона потребує, а це заінтересування веде її до політично-суспільного питання» (Пагіря, Іванченко, 2017, с. 336).

Члени похідних груп чітко та послідовно пов'язують постійну матеріальну бідність із моральним станом людей, із якими стикаються. Фактично підпільники та повстанці послідовно фіксували домінування цінностей виживання, хоч і ніде не використовували формулювання, подібного до цього терміна. В останній наведеній цитаті вельми показовий факт виділення автором модусу поведінки саме людей молодшого покоління. Можна припустити, що йдеться про осіб приблизно 20–30 років, тобто тих, які або народилися уже після насильницького входження України до складу СРСР, або, попри народження до створення СРСР, не застали у свідомому віці іншої системи, крім радянського тоталітаризму. Закономірно, що формування цього покоління відбувалося практично безперервно в атмосфері спочатку війни, потім, із невеликою перервою на відносно спокійний період нової економічної політики, тоталітарного терору. Невідомий автор наведеної характеристики фактично відтворив один з основних наслідків застосування системного терору – зведення інтересів людини до суто утилітарних, зосереджених на забезпеченні фізичного виживання.

Наступна за частотою згадування ознака комплексної травми – констрикція. Її вияви підпільники почали фіксувати, як і матеріальну злиденність та цінності виживання, практично відразу, що засвідчують слова звіту авторства Ярослава Старуха: «Нині треба

людей будити не зі сну, а зі страху» (Дашкевич, Кук, 2001, с. 222). Для означення загального психоемоційного стану населення відносно часто використовують прикметник «стероризований». Проте було б надто поверхово обмежитися наведеними фактами, позаяк опрацювання текстів звітів унаочнює широке поширення феномена вивченої безпорадності, передусім у контексті ставлення до перспектив здобуття Україною незалежності. Першим це зауважив Я. Старух у липні 1941 р.: «Не вірять у самостійність, бо не бажають її, і тому вважають, що німці завоювали Україну і що тепер буде тільки трохи жити так, як було – більш не буде» (Дашкевич, Кук, 2001, с. 221–222).

Зразу варто зазначити, що вияви цього симптому, зафіксовані у звітах, надзвичайно різноманітні. На Донбасі невідомий автор зафіксував одразу три ознаки глибокої комплексної травми, пов'язані з констрикцією. Передовсім – це відмова від ідентичності, сформульована в означенні: «Коли загально говорити про тутешнє населення, то можна сказати – це безформенна маса» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 319). Друга ознака – травматичне перенесення: «Коли були більшовики – чекали когось іншого, сподівались, що цей другий дасть їм можливість ліпшого життя, коли ж прийшли німці і стало ще гірше – чекають повороту більшовиків – кажуть: все ж таки за більшовиків було краще» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 320). На відміну від інших регіонів України, на Донбасі об'єктом такого перенесення стає не умовна «Західна Україна» чи будь-який інший агент українського походження, наприклад, якась із номінальних столиць УРСР, Харків чи Київ, а винятково тоталітарні імперії. Хоча ця обставина спокушає висувати про загалом слабшу, ніж в інших регіонах України, національну ідентичність, варто наголосити, що населення Донбасу на той час значною мірою складалося із людей різного походження, які опинилися серед робітництва, втікаючи від репресій більшовицької тоталітарної імперії, і стали об'єктом репресій іншої – нацистської. Такий життєвий досвід підказував не надавати особливого значення власній ідентичності, якою би вона не була, натомість спонукав уважно стежити за сильними світу цього, від яких могло прямо залежати виживання. Зрештою, не викликає особливого здивування вияв безпорадності: «Про якусь іншу розв'язку вони ще не знають. Також не видно охоти до жертв за покращення свого життя. Чекають, що хтось за них це зробить» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 319).

У звіті з Дніпропетровська, датованому восени 1943 р., травматичний стан розглянуто в контексті фактично колоніальної залежності українців відносно московського центру. Від початку автор фіксує безпорадність саме в контексті проблеми незалежнення: «Мало вірять у свої власні сили, та в можливості створення Української Держави» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 421).

Укладач звіту багато уваги приділив аналізу освіченого класу Дніпропетровська на 1943 р.: «Інтелігенція назагал здеморалізована і вихована на московських Пушкінах... Важко сприймає самостійницьку ідею, бо не вірить в її силу й перемогу. Вона до тої міри придавлена Московщиною, що не здобувається на відвагу говорити українською мовою в товаристві, де 5 українців, а один кацап. Свою рабську вдачу хоче виправдати при звичаєнням, мовляв, тяжко переключитися на українську мову. Подібне розуміння відносно української мови зауважується в молоді, але ці по своїй вдачі це цілком інакше сприймають» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 335). Тут добре видно вияви інтрузії, або ж упередження, настання травматичного епізоду саме в контексті мовного вжитку, що сигналізує про спрямованість терористичних методів саме на ознаки національної ідентичності, словом, ідеться про ознаки геноциду за національною та культурною

ознаками. Також очевидна і, зрештою, закономірна асоціація із насильником, яка в цьому випадку відбувається у просторі маркерів ідентичності й набуває рис системного використання російської мови навіть між своїми. Заразом, очевидно, має місце систематичне відчуття власної нікчемності й неповноцінності, притаманне для травмованої психіки, що знаходить вихід у цитованій раціоналізації: «Свою рабську вдачу хоче виправдати призвичаєнням, мовляв, тяжко переключитися на українську мову». Тут показова деталь, що раціоналізація поміщається у систему координат відносно власних ознак ідентичності, а не зусиль виконавців геноциду. Хоча напрошується висновок про збереження бодай на підсвідомому рівні уявлення про власну логіку та зв'язок між подіями, як і про належне альтернативне прищеплюваному через репресії. Варто мати на увазі, що це могла бути відповідь на прямий закид підпільника.

Цілком закономірно, що при такому досвіді бандерівці зіштовхнулися і з витісненням самого болісного досвіду і пам'яті про спротив тоталітарному режиму. Особливо яскравий опис вияву витіснення залишив Я. Старух: «Усюди наболілі душі, прибиті горем. Почнеш говорити і все з болю плаче, плачуть жінки, плачуть старці і хлипають чоловіки... Терор тут був такий великий, що люди досі не отряслися з нього... бояться в перших днях виходити на вулицю». Одночасно учасники похідних груп відмічали й витіснення досвіду спротиву: «... завжди мені дивно було, що ніхто не згадував про того роду події [акти спротиву – *О. І.*], розказуючи про голод в Україні 1933 р.». Утім надемоційна реакція на спроби розпитати про події приблизно 10-річної давності дає змогу припускати, що розпитування підпільників було першою нагодою для мешканців Центру України проговорити свої болісні спогади, не ризикуючи стати жертвою репресивної машини. По суті, може йтися про подвійну травму: актом геноциду та замовчуванням (коли жертви, перш за все Голодомору, не мали змоги проговорити свій біль).

Водночас самі бандерівці стали одним з об'єктів травматичного перенесення. Звітодавець із Дніпропетровщини зафіксував це такими словами: «Велика ненависть до німців, викликає вдовolenня, що німці втікають. Назагал можна сказати, що наша маса інертна. Маса уявляє собі, що боротись за Україну повинна Західна Україна. Якщо “западники” не виборять України, то не виборять її і вони – східники» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 447). Те саме відбувалося і щодо «советів»: «Коли сьогодні большевики стоять на Дніпрі і небезпека дальшого походу большевиків грозить з кожним днем, коли вимагає потреба організувати збройні відділи, щоб цілому народові стати до боротьби, то наша сільська чи міська інтелігенція заявляє: Ми будемо евакуюватись до Галичини, бо лиш у Галичині можна ставити збройний спротив» (Пагіря, Іванченко, 2017, с. 448). Звіт із рейду 1945 р. описує таку картину: «Зараз серед населення панує страх, молодь масово втікає в ліс, оправдуючись тим, що своє життя треба спасти, хоч їм і на душі сов[ітська] власть, вони змушені, мовляв, підкоритися силі, на їх гадку, визнавши націоналізму повинні мати свою армію, що прийде і заведе їх і накинє свої порядки» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 463).

Проте, зважаючи на відносно обмежену видимість і, як наслідок, знаність бандерівців у центральних й особливо східних областях України, навряд чи вони стали об'єктом перенесення. Радше можна припустити, що перенесення сформувалося серед того середовища, яке зуміли створити навколо себе підпільники, а також серед тих, із ким вони стикалися. Найімовірніше, цей механізм спрацював реактивно, що побічно підтверджують і самі звітодавці, описуючи реакції перенесення, як відповідь

на власні пропозиції брати участь у спротиві в тій чи тій формі. У такому разі виникає запитання, чи зафіксоване у звітах явище справді було травматичним перенесенням, чи радше однією із форм вияву страху перед сильнішим насильником за схемою, відомою як «я маленька людина». Детальніше дослідити це питання навряд чи можливо через брак у джерелах детальніших описів.

Окремої уваги заслуговують два звіти з Центру України, датовані 1943 р., які ілюструють тезу: «Дивися, але не бачили». Перший із них фіксує загальну емоційну пригніченість, притаманну травмованому суспільству: «Загал населення стероризований» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 383). Наступна фраза – домінацію цінностей виживання: «Опортуністично настроєну частину людності опанував тваринний страх за своє нужденне фізичне існування» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 383). Звітодавець закінчує свої спостереження чітким описом процесу ретравматизації, який запускає тригер в образі реальної загрози повернення виконавців геноциду, тобто більшовиків: «На тому тлі є почас повороту большевиків. І цікава річ: села, солідарні під німецьким обухом, розкладалися, як тільки їх знову залило московсько-большевицьке багно. Нечисленні представники української інтелігенції готові теж служити кому завгодно, щоб тільки себе зберегти. Всі бачать страшну загрозу, що насуває на них звідусіль» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 383).

Частково ці самі висновки повторює інший звітодавець, теж із Центру України. Як і більшості підпільників, йому впадає в око передусім емоційне пригнічення та домінування цінностей виживання: «Большевицька дійсність, відібравши всю приватну власність, зробила з українського народу людей, що в своєму щоденному житті основну увагу звертають на покращення свого матеріального становища. На зовні виглядають вони пасивні, скриті, немов не інтересуються подіями, що докруги них відбуваються, а зазначену роботу виконують механічно» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 420–421). Цей портрет доповнює заувага про дефіцит довіри в посттравматичному суспільстві: «Коли почати говорити з пересічним українцем, він, не знаючи з ким говорить, зараз підозріватиме, що це якась “непевна людина”. До розмов на політичні теми мало охочий» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 420–421). Недовіра поширюється і на пропаганду: «Пропаганді вірять мало, тому виходять зі становища, що це є один з засобів ще сильнішого їх використання та закріпощення» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 420–421). Загалом у цих рядках зафіксовано досить детальний і глибокий опис вияву констрикції, тобто емоційного закам’яніння та відгородження себе від будь-яких зовнішніх агентів. Цей опис доповнює подібний, складений на основі спостережень у Дніпропетровську: «Національна свідомість в них дуже мало розвинена, а то і жодна. Шляхом пропаганди нічого з них не зробиш, бо не повірять. В розмові говорять, що їм вже багато говорили та обіцяли, але ніхто не прийшов, положення їхнього не покращив, а то тільки обдурив» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 420–421).

Прикінцева частина звіту присвячена соціальним виявам наслідків політики терору: «Між поодинокими родинами відповідних суспільних верств розсіяна заздрість та ненависть. Трапляється багато одиниць продажних, що за один гріш готові продати свого рідного брата. Слабо розвинені інтелектуально. В щоденному житті вдаряють грубістю та простотою. Люблять обдурити та є спецами в крутістві і добре теж вмюють красти (навчили большевики)» (Пагіря, Іванченко, 2011, с. 420–421).

Заразом бандерівці, очевидно, головною причиною стану справ уважали Голодомор, про що свідчить низка зауважень. Наприклад, у с. Пашківка на Київщині:

«... село по голодовій катастрофі в 1933 році вже почало відживати. Вже чути гавкіт пса і де-не-де українську пісню. Всюди закладають наново гарненькі садки... помітно вбивчі сліди постійного психічного терору і постійного недоїдання, головно голодової катастрофи у 1933 році» (Дашкевич, Кук, 2001, с. 230). Хоча цей же пасаж вказує на видужання від травми у вигляді інтенсивного облаштування навколишнього простору й організації побуту відповідно до власних уявлень, пріоритетів і потреб.

Саме Голодомор у низці звітів зазначають основним чинником впливу на свідомість українців, а реальність СРСР загалом, із терором і репресіями, вважають іманентною частиною панування «Москви». Заради справедливості, цьому є пояснення на основі дотогочасного на той момент колективного досвіду українців, – більшовицький терор спостерігала та частина умовних «батьків» покоління ОУН, яка свого часу воювала в Центрі України, а Голодомор чи не найактивніше висвітлювався у пресі. Проте навіть із поправкою на це його сприймають як основне джерело геноцидної травми.

Отже, навіть доволі скупі й часто загальні згадки про настрої і поведінку мешканців центральноукраїнських регіонів, наявні у проаналізованих звітах, дають змогу обґрунтовано припустити, що як члени ОУН(б) у 1941 р., так і учасники підпілля і бійці УПА в 1943–1944 р. описали у звітах практично всі основні симптоми колективного травматичного розладу, до того ж не можна упускати, що тригером вияву окремих симптомів мимоволі були вони ж. Також вони цілком чітко зафіксували деформацію прийнятих соціальних норм під впливом тоталітарного терору. В окремих звітах 1944–1945 р. зафіксована і ретравматизація як наслідок усвідомлення перспективи повернення радянських військ і, як виглядає, саме цей процес і був домінуючим у суспільстві попри нехиті до нацистів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Дашкевич, Я., Кук, В. (ред.). (2001). *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р.* Львів; Київ: ЛА «Піраміда».

Герман, Дж. (2015). *Психологічна травма і шлях до видужання.* Львів: Вид-во Старого Лева.

Гіммельрайх, К. (1987). *Літопис Української повстанської армії. Т. 15: Гіммельрайх, К. Спогади командира відділу особливого призначення УПА-Схід.* Торонто: Літопис УПА.

Пагіря О., Іванченко В. (упоряд). (2011). *Літопис УПА. Нова серія. Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України.* Київ; Торонто.

Патриляк, І. (2012). *«Встань і борись... Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух. 1939–1960.* Львів; Київ: Часопис.

Пониपालяк, А. (2021). *Останній командир УПА. Життя і боротьба Василя Кука.* Київ: Наш формат.

Шанковський, Л. (1958). *Похідні групи ОУН. (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.).* Мюнхен: Український самостійник.

Щур, Ю. (2018). *ОУН на території Запорізької області. 1940–1945. Документи і матеріали.* Торонто; Львів, Літопис УПА.

Bettelheim, B. (1986). *The informed heart: A study of the psychological consequences of living under extreme fear and terror.* London: Peregrine Books.

Frankl, V. (2007). *...trotzdem Ja zum Leben sagen*. München: DTV.

Grossman, D. (2011). *On killing. The psychological cost of learning to kill in war and society*. New York: Back Bay Books.

REFERENCES

Dashkevych, Ja., Kuk, V. (Eds.). (2001). *Ukrajinske derzhavotvorennia. Akt 30 chervnia 1941 r.* Lviv; Kyiv: LA «Piramida» (in Ukrainian).

German, J. (2015). *Psychologichna travma ta shliakh do vyduzhannia*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva (in Ukrainian).

Himmelraikh, K. (1987). *Spogady komandyr viddilu osoblyvogo pryznachennia UPA-Shid. Litopys UPA*, t. 15. Toronto: Litopys UPA (in Ukrainian).

Pahiria, O., Ivanchenko, V. (Eds.). (2011). *Litopys UPA. Nova seriia. T. 18: Diialnist OUN ta UPA na terytorii Tsentralno-Skhidnoi ta Pivdennoi Ukrainy*. Kyiv; Toronto (in Ukrainian).

Patryliak, I. (2012). *Vstan i borys... Slukhaj i vir...: Ukrajinske nacionalistychne pidpillya ta povstanskyj rukh. 1942–1960*. Lviv: Chasopys (in Ukrainian).

Ponypaliak, A. (2021). *Ostannii komandyr UPA. Zhyttia i borotba Vasylia Kuka*. Kyiv: Nash format.

Shankovskij, L. (1958). *Pokhidni grupy OUN*. Muenchen: Ukrajinskyi Samostijnyk (in Ukrainian).

Schur, Ju. (2018). *OUN na terytoriji Zaporizkoji oblasti. 1940–1945. Dokumenty i materialy*. Toronto; Lviv: Litopys UPA (in Ukrainian).

Bettelheim, B. (1986). *The informed heart: A study of the psychological consequences of living under extreme fear and terror*. London: Peregrine Books (in English).

Frankl, V. (2007). *...trotzdem Ja zur Leben sagen*. Muenchen: DTV (in Deutsch).

Grossman, D. (2011). *On killing. The psychological cost of learning to kill in war and society*. New York: Back Bay Books (in English).

Olesia ISAIUK

PhD

Research Fellow

of Liberation Movement Research Centre

Research Fellow

National memorial museum «Lontskoho prison»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6339-0438>

e-mail: isaiuk.o@gmail.com

«PEOPLE SHOULD BE WAKEN UP NOT FROM SLEEP, BUT FROM FEAR»: THE PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF SOVIET TERROR IN THE REPORTS OF OUN(B) MARCHING GROUPS AND UPA RAIDING GROUPS

At the center of the study is a little-known aspect of the march groups of the Organization of Ukrainian Revolutionary Nationalists activity in the summer of 1941, who were among the first to observe, in particular, the moral and psychological state of Ukrainians after being more than ten years in an atmosphere of total terror, and genocide They observed and

attempted to analyze the consequences of what they had experienced in the behavior and way of thinking of Central and Eastern Ukraine inhabitants. A number of observations were preserved in the reports of the Marching Groups the OUN(b), and later of the raiding units of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) in 1944–1945, which reflected the characteristic symptoms of a collective traumatic disorder that was a consequence of the genocide.

The article analyzes the descriptions, sketches and notes in the reports of the Marching Groups of the OUN(b) and raiding units of the UPA, devoted to the psychological state and mood of the population from the point of view of the complex posttrauma theory according to Judith Herman's study. The second task is an analyze trauma symptoms, which were be observed by the members of the OUN(b)) and UPA fighters. The corpus of preserved reports of march groups and raiding units of the UPA allows us to assert that the reporters clearly observed manifestations of survival values, symptoms of «dying» or, on the contrary, feverish activity aimed at avoiding a possible threat. Particular attention is paid to the method of transmission of these observations, the analysis of which is necessary in the identification of the observed symptoms. Particularly valuable in the preserved sources are attempts to analyze the genesis of recorded symptoms and observe correlations between the age and experience of different social groups and the intensity of symptom manifestations, which indicate the presence of a traumatic syndrome. Despite the somewhat utilitarian nature of the observations, which were prompted by the need to analyze the potential capacity for resistance in the ranks of the underground, they are marked by depth and variety.

Keywords: marching groups, OUN(b), raids, UPA, complex post-traumatic stress disorder, Central Ukraine.